قرآن جو سماجي شعور

انسان پنهنجي تخليق کان وٺي اڄ تائين پنهنجي تمدني ۽ سماجي زندگيءَ لاءِ جن مرحلن مان گذريو آهي، ان ۾ سندس چار حيثيتون انساني دنيا ۾ مجيل رهيون آهن. قرآن حڪيم انسان جي انهن چئن حيثيتن جي حدن ۽ دائرن جو واضح طور تعين ڪيو آهي، جنهن سان هُو پنهنجي متوازن شخصيت ۽ ڪامياب زندگيءَ سان گڏ سڌريل ۽ فلاحي معاشرو جوڙي سگهي. فرد، ڪٽنب، قوم ۽ بين الاقواميت جي انهن چئن حيثيتن جي جوڙجڪ جو توازن قرآن جي رُوءِ سان هن ريت سامهون اچي ٿو:

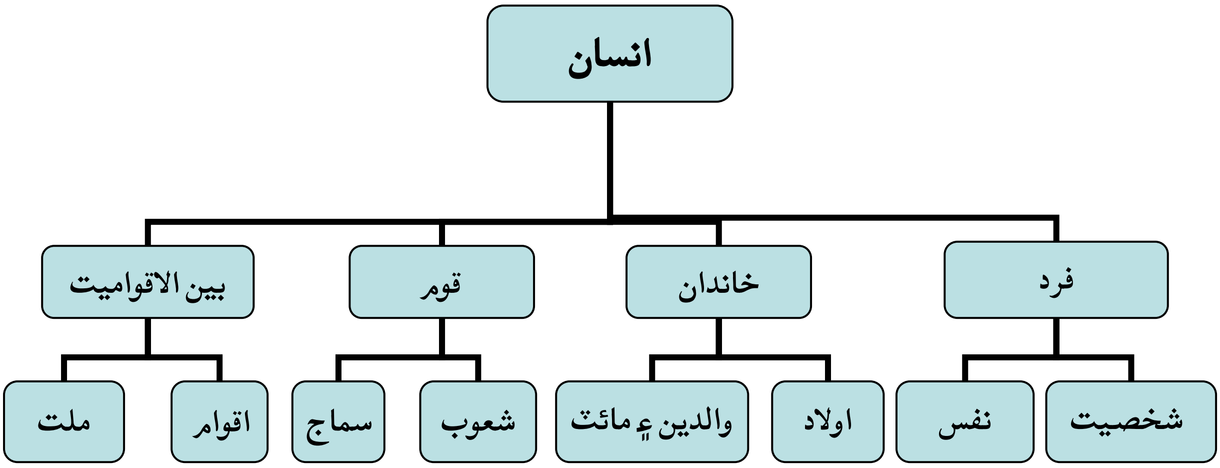

سماجي زندگيءَ جو پهريون ايڪو: فرد

قرآن حڪيم ۾ انساني شخصيت، انساني شعور ۽ انساني نفس لاءِ "نفس" جو اصطلاح ئي استعمال ٿيو آهي.

انساني شخصيت:

انسان الله تعاليٰ جي پيدا ڪيل اڻ ڳڻي مخلوق مان هڪ آهي جنهن کي الله تعاليٰ پنهنجي سموري مخلوقات تي فضيلت ڏني آهي.

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيٓ اٰدَمَ وَحَمَلْنٰهُمْ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنٰهُمْ مِّنَ الطَّيِّبٰتِ وَفَضَّلْنٰهُمْ عَلٰى كَثِيْرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيْلًا ۝ (اسراء-70)

"۽ اسان انسان ذات کي عزت بخشي ۽ ان کي سمندن ۽ خشڪين ۾ سواري ڏني ۽ پاڪ رزق عطا ڪيو ۽ پنهنجي ڪيتري ئي مخلوق تي فضيلت ڏني."

الله تعاليٰ پنهنجي هن تخليق کي ڪيترين ئي وصفن سان نوازيو آهي. انساني شخصيت بنيادي طور تي انهن ئي وصفن جي مجموعي جو نالو آهي. اها انسان جي شعوري ڪيفيت آهي جنهن کي سوچڻ، سمجهڻ، تدبر ڪرڻ جي صلاحيت يا غور و فڪر سان تعبيرڪيو ويو آهي. جنهن سان انسان هڪ باشعور مخلوق بڻجي ٿو. انسان جي تڪريم ۾ سمنڊ ۽ خشڪيءَ ۾ سواريءَ جو ذڪر انسان جي تخليقي صلاحيتن جي بدولت انسان جي عظمت ڏانهن اشارو آهي. تنهنڪري حضرت شاه رفيع الدين رح انسان جي وصف هيئن بيان ڪري ٿو:

وما يتفڪر وصنع باالآلات انسان ارضيا

ترجمو: "جو عقل سان سوچيندو آهي ۽ اوزارن جي مدد سان شيون ٺاهيندو آهي، اُهو هن زمين تي وسندڙ انسان آهي." (تڪميل الاذهان ص25)

قرآن اسان کي ٻڌائي ٿو تہ انساني شخصيت هڪ مستقل ايڪو آهي ۽ هو دنيا ۽ آخرت ۾ پنهنجي عملن جو پاڻ ذميوار آهي:

كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ ﴿٣٨﴾ (مدثر38)

هر نفس پنهنجي ڪسب (عملن) عيوض گروي آهي.

يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِّنَفْسٍ شَيْـًٔا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِّلَّهِ (انفطار-19)

ترجمو: "جنهن ڏينهن ڪوبہ نفس ڪنهن ٻئي نفس جو ڀلو نہ ڪري سگهندو، ان ڏينهن فقط الله جو حڪم هوندو."

انساني نفس:

قرآن حڪيم مطابق انساني شخصيت جو ٻيو حصو انساني نفس/نفس آهي. اهو ٻيو حصو انسان پاران زمين تي پنهنجي خلافتي ڪردار جي ادائگيءَ لاءِ پنهنجي راضپي سان حاصل ڪيل امانت آهي، جنهن تي انسان مڪمل دسترس رکي ٿو. هيءَ امانت انساني نفس کي مڪمل طور متوازن حالت ۾ پيدائش وقت عطا ٿيندي آهي. جيڪو انسان ان امانت کي الله جي حضور ۾ پهچائڻ ۾ ڪامياب رهيو ۽ ان جو توازن بگڙڻ نہ ڏنو اهو ڪامياب ۽ سرِخرو هوندو. ۽ جنهن ان توازن کي بگاڙي ڇڏيو اهو ناڪام ۽ نامراد هوندو. ان توازن جي قائم رهڻ جو بنيادي دارومدار حلال رزق ڪمائڻ ۽ انساني نفعي بخشيءَ تي آهي. انهن ٻنهي ڪمن سان انساني نفس جو توازن برقرار ۽ سگهارو رهندو آهي. جڏهن تہ ظلم سان پوءِ ان جي نوعيت ڪهڙي بہ قسم جي هجي ان جو توازن بگڙي ويندو آهي. اهو ظلم يعني عدل جي ابتڙ ڪم ڪيترو بہ معمولي ڇونہ هجي ڪنهن نہ ڪنهن درجي تي نفس جي توازن تي منفي اثر مرتب ڪندو آهي. اهو توازن جيترو وڌيڪ بگڙندو ان درجي تي نفس جي توازن تي منفي اثر مرتب ڪندو آهي. ۽ آخرت ۾ ڪاميابيءَ جا امڪان اوترا ئي گهٽ ٿيندا ويندا. تنهنڪري ئي قرآن مجيد ۾ مؤمنن کي نفس جي حفاظت جو حڪم ڏنو

ويو آهي. جيڪڏهن انسان صالح ۽ انساني نفع بخشيءَ جا عمل ڪندو رهي ۽ حلال رزق تي ڪاربند رهي ته هڪ منزل اهڙي ايندي آهي جتي انسان پنهنجي رب ڪان ۽ سندس رب پنهنجي ٻانهي ڪان راضي ٿي ويندو آهي. هيءَ منزل قرآن جي اصطلاح ۾ "نفس مطمئنه" سڏجي ٿي جيڪا انساني زندگيءَ جو آخري مقصد آهي.

سماجي زندگيءَ جو پهريون ايڪو: ڪٽنب

قرآن حڪيم خانداني زندگيءَ ۾ اولاد، والدين ۽ مٽن مائٽن سان روين ۽ لاڳاپن جي ضرورت ۽ نفاست تي بيحد زور ڏنو آهي. ان اولاد ۽ مٽن مائٽن سان روين ۽ لاڳاپن ۾ صلئه رحميءَ جا حڪم آهن، ليڪن والدين سان انتهائي مهرباني ۽ احسان جو حڪم ڏنو ويو آهي.

اولاد:

هيءُ رشتو انساني فطرت جي گهرائين سان ڳنڍيل آهي، ان جي باوجود به انسان ان رشتي ڪان متاثر ٿي ڪري پنهنجي تخليقي مقصدن جي پورائي لاءِ پنهنجي ترجيحات جي چونڊ ڪندو رهي. هن رشتي بابت قرآن ۾ چيو ويو آهي ته هڪ طرف رزق جي کوٽ جي خوف ڪان اولاد جي قتل تائين تيار ٿي ويندو آهي ۽ ٻئي طرف ان جي محبت ۾ پنهنجي خالق ۽ رب ڪان ويڳاڻو بڻجي ويندو آهي. تنهنڪري قرآن حڪيم ۾ انسان کي خوف ۽ محبت جي توازن ڏانهن وري وري ڌيان ڇڪرايو ويو آهي. فرمايو:

وَلَا تَقْتُلُوْٓا اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَاِيَّاكُمْ (الاسراء 31)

"۽ پنهنجي اولاد کي مفلسيءَ جي انديشي سبب قتل نه ڪريو، اسان انهن کي به رزق ڏيون ٿا ۽ توهان کي به."

جيڪي ماڻهو مسڪينيءَ جي ڊپ ڪان پنهنجي وڌيڪ اولاد جي پئدائش کي روڪين ٿا يا پٽن لاءِ وسيلن بچائڻ جي غرض سان پنهنجي نياڻين کي پيدا ٿيڻ نٿا ڏين، يا قتل ڪري ڇڏين ٿا. اُهي ماڻهو انسانيت جا سڀ ڪان وڏا ڏوهاري آهن. ڪجهه ماڻهو مسيڪينيءَ جي ڊپ ڪان پنهنجن ٻارن کي ڪم سان لڳائين ٿا ۽ تعليم ۽ تربيت نٿا ڏيارين اهو پڻ قتل جي مترادف آهي.

ٻئي طرف فرمايو ويو آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تُلْهِكُمْ اَمْوَالُكُمْ وَلَآ اَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَمَنْ يَّفْعَلْ ذٰلِكَ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُوْنَ ۝ (المنافقون-9)

"اي ايمان وارؤ! توهان جا مال ۽ توهان جي اولاد توهان کي الله جي ياد ۽ فرمانبرداريءَ ڪان غافل نه ڪن ۽ جيڪي ائين ڪندا ته اهي ئي خساري ۾ پوڻ وارا ماڻهو آهن."

انسان پنهنجي مال کي ڀيٽو ڪرڻ پويان ۽ پنهنجي اولاد جي اڻ ڪٽ مستقبل سنوارڻ جي چڪر ۾ جائز ناجائز دنياداريءَ جي ڌٻڻ ۾ ڦاسي پنهنجو خسارو ڪري ٿو تنهنڪري اولاد لاءِ فڪرمندي به ايتري

ڪرڻي آهي جنهن سان انسان ان چڪر ۾ خدا سان پنهنجو ناتو نہ ٽوڙي ويهي. انسان جو پنهنجو الله جي حضور ۾ سرخروئيءَ سان وڃڻ بہ بيحد اهم آهي.

والدين:

خاندان انسان جي مٿان پيءُ ماءُ جو احترام ۽ خدمت سڀ کان پهريون حق آهي ۽ ساڻن احسان ڪرڻ جو حڪم آهي.

وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ اِحْسٰنًا ۭ حَمَلَتْهُ اُمُّهٗ كُرْهًا وَّوَضَعَتْهُ كُرْهًا ۭ وَحَمْلُهٗ وَفِصٰلُهٗ ثَلٰثُوْنَ شَهْرًا ۭ حَتّٰٓي اِذَا بَلَغَ اَشُدَّهٗ وَبَلَغَ اَرْبَعِيْنَ سَنَةً ۙ قَالَ رَبِّ اَوْزِعْنِيْٓ اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِيْٓ اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰي وَالِدَيَّ وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰىهُ وَاَصْلِحْ لِيْ فِيْ ذُرِّيَّتِيْ ۭ اِنِّىْ تُبْتُ اِلَيْكَ وَاِنِّىْ مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ ؀ (الاحقاف-15)

”۽ اسان انسان کي حڪم ڏنو آهي تہ پنهنجي ماءُ پيءُ سان ڀلائي ڪري. سندس ماءُ کيس پيٽ ۾ سانديو ۽ تڪليف سان ڄڻيو. ۽ سندس ٿڃ ڇڏائڻ ٽيهن ۾ تي. ايستائين جو هُو پختگيءَ کي پهتو ۽ چاليهن ورهين کي پهتو تہ چوڻ لڳو تہ اي منهنجا رب! مون کي توفيق ڏي تہ مان تنهنجي احسان جو شڪريو ادا ڪريان جيڪو مون تي ڪيو ۽ منهنجي ماءُ پيءُ تي ڪيو ۽ هي تہ اهو نيڪ عمل ڪريان جنهن سان تون راضي ٿئين. پوءِ منهنجي اولاد کي منهنجي لاءِ نيڪ ڪجانءِ. مان توڏي رجوع ٿيان ٿو ۽ يقينا مان تنهنجي فرمانبردار ٻانهن مان آهيان.“

هتي هر طرح سان خدمت ڪرڻ جي تاڪيد آهي. هڪ هنڌ فرمايو ويو آهي تہ:

وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا ۭ اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَآ اَوْ كِلٰـهُمَا فَلَا تَقُلْ لَّهُمَآ اُفٍّ وَّلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيْمًا ؀ وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَّبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيٰنِيْ صَغِيْرًا ؀ رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ نُفُوْسِكُمْ ۭ اِنْ تَكُوْنُوْا صٰلِحِيْنَ فَاِنَّهٗ كَانَ لِلْاَوَّابِيْنَ غَفُوْرًا ؀ (الاسراء-23-25)

۽ تنهنجي رب فيصلو ڪري ڇڏيو آهي تہ توهان ان ڪانسواءِ ڪنهن ٻئي جي عبادت نہ ڪريو ۽ ماءُ پيءُ سان سٺو سلوڪ ڪريو. جيڪڏهن هُو توهان جي آڏو پوڙهائپ کي پهچي وڃن، انهن مان هڪ يا ٻئي، تہ کين اُف نہ چئو ۽ نہ کين ڇڙٻ ڏيو ۽ ساڻن احترام سان ڳالهايو ۽ انهن آڏو نرميءَ سان عجز جون ٻانهون جهڪائي ڇڏيو ۽ چئو تہ اي رب انهن ٻنهي تي رحم فرماءِ جيئن تہ انهن مون کي ننڍپڻ ۾ پاليو. تنهنجو رب خوب ڄاڻي ٿو تہ توهان جي دلين ۾ ڇا آهي. جيڪڏهن توهان نيڪ رهندؤ تہ هُو (اڳين ڪوتاهين تي) توبہ ڪندڙن کي معاف ڪندڙ آهي.

اقربا:

قرآن حڪيم انسان جي سقلائتي ۽ اثرائتي عملي زندگيءَ لاءِ عدل ۽ احسان جي روين سان گڏو گڏ اقربا (ويجهن مٽن مائٽن ۽ پاڙيسرين) سان صلئہ رحميءَ جو حڪم وڏي اهميت سان واضح ڪيو آهي.

اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاِيْتَآئِ ذِی الْقُرْبٰی (النحل-90)

"ترجمو: بيشڪ الله حڪم ڏئي ٿو عدل جو ۽ احسان جو ۽ قرابت دارن کي ڏيڻ جو ."

ماڻهو جيئن پنهنجي ٻارن ٻچن جي ضرورت کي ڏسي تڙپي اٿندو آهي ۽ ان کي پورو ڪندو آهي، اهڙيءَ طرح ڪيس ٻين عزيز و اقارب ۽ پاڙيسرين بابت پڻ احسان هئڻ گهرجي. هر هڪ صلاحيت مند شخص پنهنجي مال تي فقط پنهنجو ۽ پنهنجي گهر وارن جو ئي حق نه سمجهي بلڪ پنهنجن مٽن مائٽن جي حقن ادا ڪرڻ کي به پنهنجي ذميداريءَ ۾ شامل ڪري. قرآن انفاق کي ايمان جو لازمي حصو قرار ڏنو آهي. ۽ جتي به انفاق جي استعمال ۽ خرچ جو بيان ڪيو ان ۾ پيءُ ماءُ کانپوءِ اقربا (مٽن، مائٽن، پاڙيسرين) کي شامل ڪرڻ جو حڪم ڏنو، پوءِ يتيمن، مسڪينن، مسافرن تي خرچ ڪرڻ جو حڪم آهي ۽ اهو پڻ صلهٔ رحميءَ جي درجي ۾ آهي.

يَسْئَلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِيْنَ وَالْيَتٰمٰی وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ وَمَا تَفْعَلُوْا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيْمٌ (البقره-215)

"ماڻهو پڇن ٿا ته ڇا خرچ ڪريون. چئه ته جيڪو مال توهان خرچ ڪريو ته ان ۾ حق آهي توهان جي ماءُ پيءُ جو ۽ مٽن مائٽن جو ۽ يتيمن جو ۽ محتاجن جو ۽ مسافرن جو. اوهان جيڪي به خير جا ڪم ڪيو ٿا الله انهيءَ کي ڄاڻي ٿو. (۽ ان جو صلو ڏئي ٿو.)"

فَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰی حَقَّهٗ وَ الْمِسْكِيْنَ وَابْنَ السَّبِيْلِ ذٰلِكَ خَيْرٌ لِّلَّذِيْنَ يُرِيْدُوْنَ وَجْهَ اللّٰهِ وَ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ (الروم-38)

"پوءِ مٽن مائٽن کي سندن حق ڏيو ۽ مسڪين کي ۽ مسافر کي. اهو ڀلو آهي انهن ماڻهن لاءِ جيڪي الله جو راضپو چاهين ٿا ۽ اُهي ئي ماڻهو ڪامياب آهن."

الله تعاليٰ انسانن لاءِ ڪاميابي ۽ سلامتيءَ جو جيڪو محفوظ قلعو ٻڌايو آهي ان جو رستو لازمي طور تي خرچ ڪرڻ جي شاهراه تان گذرندو آهي. سندس فرمان آهي ته رزق جي گهٽائي ملندي ئي ان بنيادي تي آهي ته ان ۾ ماءُ پيءُ، يتيمن، مسڪينن، سوالين، محرومين ۽ مسافرن جو حق آهي. جنهن اهو حق ادا ڪيو اهو الله جو راضپو ماڻيندو ۽ ان جي رحمت ۽ برڪت کان پڻ بهره ور ٿيندو.

سماج جو ٽيون ايڪو: قوم

قوم انساني سماج جو ٽيون اجتماعي ادارو آهي. الله تعاليٰ انسانن جي تعارف لاءِ قبائل ۽ اقوام جو وجود پنهنجي مشيت قرار ڏنو آهي.

وَ جَعَلْنٰكُمْ شُعُوْبًا وَّ قَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوْا (الحجرات-12)

"اوهان کي قومن ۽ قبيلن ۾ ناهيو ويو ته جيئن سڃاتا وڃو" (ترجمو: امام راغب اصفهاني)

#

انسان جي تمدني زندگيءَ جي انهن ٻن ادارن قوم ۽ قبيلي جي ذريعي انسان جي سڃاڻپ قائم رهڻ هر حالت ۾ ضروري آهي. پر اهي ٻئي سڃاڻپون انسان جي عزت ۽ عظمت جو بنياد نہ آهن. تنهنڪري فرمايو ويو: اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰكُمْ. الله تعاليٰ وٽ توهان مان عزت وارو اهوئي جيڪو سڀني کان وڌيڪ پرهيزگار آهي. قرآن تمدني زندگيءَ ۾ انساني سماج جي ٽئين اداري قوم جي تشڪيل ۽ جوڙجڪ جو بنياد ٻوليون ۽ زبانون ٻڌايو. فرمايو:

وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهٖ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ (ابراهيم-4)

"۽ اسان جيڪو بہ پيغمبر موڪليو ان قوم جي ٻوليءَ ۾ موڪليو. ان لاءِ تہ جيئن (سندن ئي ٻوليءَ ۾ ڳالهہ) جو مطلب چٽو ڪري ڏيکاري)."

پوءِ انهن ٻولين جو هجڻ بہ الله تعاليٰ ان ريت ڪمال قدرت سان پنهنجي شعائر مان ڳڻايو آهي، جيئن زمين ۽ آسمان جي تخليق ان جي ڪمال قدرت سان تخليق ٿي آهي.

وَمِنْ اٰيٰتِهٖ خَلْقُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاَلْوَانِكُمْ ؕ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيٰتٍ لِّلْعٰلِمِيْنَ ﴿۲۲﴾ (الروم-22)

"۽ ان جي نشانين مان آسمانن ۽ زمين جي پيدائش ۽ توهان جي ٻولين ۽ توهان جي رنگن جو اختلاف آهي. بيشڪ انهيءَ ۾ جهانن وارن جي لاءِ نشانيون آهن."

الله تعاليٰ کي انسانن جي آزادي پياري آهي، تہ جيئن هُو نيڪي ۽ بدي ۽ حق ۽ باطل جي ٻن رستن جي چونڊ ۾ مجاز ٿي سگهن. بلڪل انهيءَ ريت قومن جي آزادي پڻ پياري آهي تہ جيئن قومون ڪنهن جبر ۽ غلاميءَ کانسواءِ پنهنجي انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ جي فطري طريقن تي عمل پيرا ٿي سگهن. تنهنڪري انساني تاريخ ۾ جڏهن بہ فردن ۽ قومن تي غلاميون مسلط ٿيون، الله تعاليٰ پيغمبرن ۽ مصلحين جي ذريعي انهن غلامين مان ڪڍڻ جا موقعا عطا ڪيا. سڀني نبين سڳورن جي اُها جدوجهد تفصيل سان قرآن مجيد ۾ هر هنڌ موجود آهي. بني اسرائيل جي مٿان مصر جي فرعونن جي مسلط ڪيل غلامي ختم ڪرڻ لاءِ حضرت موسيٰ عليہ السلام جيڪا جدوجهد ڪئي سڄي قرآن ۾ ان جو وري وري ذڪر ٿيو آهي. حضرت موسيٰ عليہ السلام فرعون جي درٻار ۾ ڪليل لفظن ۾ بني اسرائيل جي آزاديءَ جو اعلان ڪيو:

فَاَرْسِلْ مَعِيَ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ ﴿۱۰۵﴾ (الاعراف 105)

"پوءِ بني اسرائيل کي (آزاد ڪري) مون سان وڃڻ ڏي."

الله تعاليٰ کي فردن ۽ قومن جو اُهي آزاديون بهتر شخصيت ۽ سماج جي تشڪيل لاءِ پسنديده آهن. ان کانپوءِ فردن کي بهتر خاندان ۽ قومن کي بهتر ملت قائم ڪرڻ جي مقصدن حاصل ڪرڻ جي ذميداري آهي.

سماج:

انسانن جي آبادي جيڪا قبيلن ۽ قومن مان ٺهندي آهي، قرآن حڪيم ۾ ان لاءِ "القريہ" يا "القريٰ" جو اصطلاح استعمال ٿيو آهي. امام راغب اصفهاني مفردات ۾ لکن ٿا "القريہ اهو هنڌ آهي جتي ماڻهو گڏجي آباد ٿين تہ مجموعي حيثيت ۾ انهن ٻنهي (ماڻهن ۽ وستيءَ) کي قريہ چوندا آهن." (ص846) انسانن جي اجتماع ۽ انهن جي هنڌن کي انفرادي طور پڻ قريہ سڏيو ويندو آهي.

انساني آبادين کي هدايت جي راهہ تي هلائڻ لاءِ الله تعاليٰ طرفان هڪبئي پنيان ۽ ڪڏهن مختلف قومن ڏانهن هڪ ئي وقت پيغمبر ۽ سڌارڪ ايندا رهيا آهن. الله تعاليٰ هر دؤر ۾ وحي جي تعليم جي ذريعي انساني سماج جي سيني فردن، رشتن ۽ ادارن کي هلائڻ لاءِ مڪمل رهنمائي ڪئي. جيڪي معاشرا وحيءَ جي تعليم کي قبول ڪندا رهيا، ڪين امن، سلامتي ۽ اطمينان نصيب ٿيو. پر جن معاشرن ان تعليم کان منهن موڙي پنهنجي سرڪشي ۽ مفادن جي تحفظ لاءِ ظلم ۽ ناانصافيءَ وارو رستو اختيار ڪيو، قدرت ڪين پنهنجي گرفت ۾ ورتو.

وَكَذٰلِكَ اَخْذُ رَبِّكَ اِذَآ اَخَذَ الْقُرٰى وَهِيَ ظَالِمَةٌ ۭ اِنَّ اَخْذَهٗٓ اَلِيْمٌ شَدِيْدٌ ﴿١٠٢﴾ (هود-102)

"۽ تنهنجي پروردگار جي پڪڙ اهڙي هوندي آهي جڏهن هُو انساني آبادين کي ظلم ڪندي پڪڙيندو آهي. پڪ سان سندس پڪڙ وڏي دردناڪ ۽ ڏاڍي سخت هوندي آهي."

سيني انساني آبادين ۽ معاشرن ۾ هادي ۽ نذير موڪليا ويا، جن ڪين چڱاين تي هلڻ ۽ مداين کان بچڻ ۽ ڪامرانيءَ جو رستو ٻڌايو. ان لاءِ ڪين باقاعدي مهلت ڏني وئي. ان جي باوجود جڏهن هُو ظلم ۽ ناانصافيءَ جون سموريون حدون ٽپي ويا تہ هلاڪت سندن مقدر بڻجي وئي.

وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى حَتّٰى يَبْعَثَ فِيْٓ اُمِّهَا رَسُوْلًا يَّتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِنَا ۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرٰٓى اِلَّا وَاَهْلُهَا ظٰلِمُوْنَ ﴿٥٩﴾ (القصص-59)

"۽ (ياد رکو توهان جي پروردگار جو قانون هيءُ آهي تہ) هُو تيستائين انسانن جي وسندين کي (سندن عملن جي نتيجي ۾) هلاڪ نہ ڪندو آهي، جيستائين سندن مرڪزي وسنديءَ ۾ هڪ پيغمبر مبعوث نہ ڪري ۽ خدا جون آيتون پڙهي ڪري نہ ٻڌائي. ۽ اسان ڪڏهن بہ وسندين کي هلاڪ ڪرڻ وارا نہ آهيون فقط ان حالت ۾ تہ ان جي باشندن ظلم جو شيوو اختيار ڪيو هجي."

#

قرآن حڪيم اهڙي ظالم معاشري کي تبديل ڪرڻ ڏانهن سڏي ٿو.

وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُوْنَ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَالْمُسْتَضْعَفِيْنَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَآءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِيْنَ يَقُوْلُوْنَ رَبَّنَآ اَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا ۚ وَاجْعَلْ لَّنَا مِنْ لَّدُنْكَ وَلِيًّا ۙ وَّاجْعَلْ لَّنَا مِنْ لَّدُنْكَ نَصِيْرًا (النساء-75)

"۽ توهان کي ڇا ٿيو آهي جو توهان وڙهو نٿا الله جي راهه ۾ ۽ انهن ڪمزور مردن ۽ عورتن ۽ ٻارن لاءِ جيڪي چون ٿا ته اي خدا اسان کي هن وسنديءَ مان ڪڍ جنهن جا رهاڪو ظالم آهن ۽ اسان لاءِ پاڻ وٽان ڪو پرجهلو بيهار ۽ اسان لاءِ پاڻ وٽان ڪو مددگار اتار."

قرآن حڪيم مستضعفين ۽ مستڪبرين جا ٻه طبقا واضح ڪري ٻڌايا آهن ته مستڪبرين جو طبقو الله جي باغين ۽ سرڪشن جو طبقو آهي جيڪو سندس ٻانهن کي غلام بنائي انهن جي وسيلن ۽ محنت جو استحصال ڪري ظلم ڪندڙ بڻجي ويندو آهي. اهڙي صورتحال ۾ انهن مستضعفين يعني غريب ڪمزورن جي طاقت کي منظم ڪري ان ظالماڻي سماج کي بدلائي انصاف ۽ عدل وارو معاشرو قائم ڪرڻ لاءِ قرآن حڪيم جا واضح احڪام آهن، ته جيئن الله تعاليٰ جا ٻانها آزادي، اطمينان ۽ سلامتيءَ سان ان جي اطاعت ۽ راضپي لاءِ پاڻ حوالي ڪري سگهن. اهڙو معاشرو جيڪو طاقت جي زور تي انسانن ۽ قومن کي غلاميءَ ۽ جبر ۾ رکي يا ڪمزور مردن، عورتن ۽ ٻارن کي طبقا تي غلاميءَ جي ماتحت ڪري وٺي، انهن ٻنهي صورتن ۾ هر قسم جي مزاحمت جا طريقا اختيار ڪرڻ قرآن جي مڃيندڙن لاءِ بيحد ضروري آهن. ۽ جيڪڏهن جنگ ڪانسواءِ اهو ڪنهن به صورت ۾ ممڪن ناهي ته قرآن مذڪوره آيت ۾ نه فقط ان آخري اقدام جو مطالبو ڪيو آهي بلڪ ظلم جي خلاف ان جنگ کي في سبيل الله قرار ڏنو آهي.

جيستائين سماج ۾ ظالماڻي نظام کي تبديل ڪرڻ جون اهي ڪوششون جاري رهنديون آهن تيستائين الله تعاليٰ سڄي سماج کي مهلت ڏيندو آهي ته شايد ڪڏهن هي ماڻهو پنهنجي حالت بدلائين. تڏهن الله تعاليٰ جي ذات انهن سعادتمندن جي حفاظت ڪندي آهي جيڪي ان ڀلائيءَ جي ڪم ۾ سرگرم ٿيندا آهن. پر جڏهن اڪثريت ڪنهن به صورت ۾ تبديليءَ لاءِ تيار نه هوندي آهي ته پوءِ خدائي قانون موجب ڪين ڏوهاري قرار ڏيئي ڪين پنهنجي انجام ڏانهن ڌڪيو ويندو آهي.

فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُوْنِ مِنْ قَبْلِكُمْ اُولُوْا بَقِيَّةٍ يَّنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْاَرْضِ اِلَّا قَلِيْلًا مِّمَّنْ اَنْجَيْنَا مِنْهُمْ ۚ وَاتَّبَعَ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا مَآ اُتْرِفُوْا فِيْهِ وَكَانُوْا مُجْرِمِيْنَ ﴿١١٦﴾ وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَّاَهْلُهَا مُصْلِحُوْنَ ﴿١١٧﴾

(هود117-116)

"پوءِ ائين ڇو نه ٿيو جو توهان کان اڳين قومن ۾ اهڙا خير وارا هجن ها جيڪي زمين ۾ فساد ڪرڻ کان روڪين ها. اهڙا ٿورا ماڻهو نڪتا جن کي اسان انهن مان بچائي ورتو. ۽ ظالم ماڻهو ته انهيءَ عيش ۾ پيا رهيا جيڪو ڪين مليو هو ۽ (ان سببان) هُو ڏوهاري هئا ۽ تنهنجو رب اهڙو ناهي جو هُو وسندين کي ناحق تباهه ڪري، جيستائين ان جا رهاڪو سڌارڪ ڪردار ادا ڪندڙ هجن."

سماج جو چوٿون ايڪو: بين الاقواميت

اسلام ۾ قومن جو وجود انسانن جي تعارف لاءِ مثبت ۽ الله تعاليٰ جي مشيت ۽ مرضيءَ جي تقاضا آهي. پر اسلام قومن کي مستقل درجو ڏيڻ سان گڏوگڏ کين هڪ بين الاقواميت جي عملي سلسلي ۾ رکڻ گهري ٿو ته جيئن ان عمل سان ملت جي صورت ۾ وسيع انساني اجتماعيت قائم ٿي سگهي.

اقوام:

الله تعاليٰ کي جهڙيءَ ريت پنهنجن ٻانهن جي انفرادي غلامي، استحصال ۽ غير الله جي ٻانهپ پسند ناهي، اهڙيءَ طرح انسانن جي منظم ترين اجتماع "قوم" جي غلامي ۽ استحصال پڻ هرگز منظور ڪونهي. تنهنڪري طاقت ۽ ڏاڍ جي بنياد تي جڏهن به انسانن کي محڪوم بڻايو ويو آهي ته الله تعاليٰ ڪن لاءِ ڪن جي ذريعي مدافعت ڪرائي قومن جي آزادي ۽ ڇوٽڪاري جا اسباب ٺاهيا آهن. قرآن حڪيم ۾ چيو ويو آهي:

الَّذِيْنَ اُخْرِجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ اِلَّآ اَنْ يَّقُوْلُوْا رَبُّنَا اللّٰهُ ۭ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَّصَلَوٰتٌ وَّمَسٰجِدُ يُذْكَرُ فِيْهَا اسْمُ اللّٰهِ كَثِيْرًا ۭ وَلَيَنْصُرَنَّ اللّٰهُ مَنْ يَّنْصُرُهٗ ۭ اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِيٌّ عَزِيْزٌ ۝۴۰ (الحج-40)

"جيڪي ماڻهو پنهنجي وستين مان ناحق تڙيا ويا، توڙي جو اهي پنهنجي الله کي پنهنجو پالڻهار مڃيندڙ هئا ۽ (ڏسو) جيڪڏهن الله ڪن ماڻهن جي هٿان ڪن ماڻهن جي مدافعت نه ڪرائيندو رهي ها. (۽ هڪ گروهه کي ٻئي گروهه تي ظلم ۽ تشدد جي کلي ڇوٽ ڏيئي ڇڏي ها) ته ڪنهن قوم جي عبادتگاهه زمين تي محفوظ نه رهي ها. خانقاهون، گرجا، عبادتگاهون، مسجدون جن ۾ ڪثرت سان الله جو ذڪر ڪيو ويندو آهي، سڀ ڪڏهن جو ڍاهي ڇڏيا وڃن ها. (پر ياد رکو ته) جيڪو به الله جي واٽ جي حمايت ۾ هوندو تنهن جي الله به ضرور مدد ڪندو. بڪ سان هو بيحد سگهارو ۽ سڀني تي غالب آهي."

قرآن حڪيم تمدني زندگيءَ ۾ قومن جي سڃاڻپ ۽ تعارف سان گڏ تمدني زندگيءَ ۾ عدل ۽ انصاف تي عمل پيرا رهڻ جو تاڪيد ڪيو آهي ته ڪنهن به طرح سندس خواهشن، سندن مفادن ۽ سندن ضرورتن جي طلب ان حد تائين نه پهچي وڃي جو هُو ٻين قومن سان انصاف ڪرڻ ڇڏي ڏين. تنهنڪري فرمايو ويو:

وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓي اَلَّا تَعْدِلُوْا ۭ اِعْدِلُوْا ۣ هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى ۡ وَاتَّقُوا اللّٰهَ ۭ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌۢ بِمَا تَعْمَلُوْنَ ۝۸

(مائده-8)

"۽ (ڏسو!) ائين ڪڏهن نه ٿئي جو ڪنهن قوم جي دشمني توهان کي هن ڳالهه تي نه اُڀاري ته (ساڻن) انصاف نه ڪريو. (هرحال ۾) انصاف ڪريو اهائي تقويٰ سان تهڪندڙ ڳالهه آهي. ۽ الله (جي نافرمانيءَ جي نتيجن) کان ڊڄو. توهان جو ڪجھ ڪريو ٿا هو ان جي خبر رکندڙ آهي."

ملت:

دين الاهي جو بنياد انسان ذات جي هيڪڙائي ۽ يڳانگي آهي. الله تعاليٰ جا جيترا به رسول دنيا ۾ آيا سيني اِها تعليم ڏني هئي ته توهان اصل ۾ هڪ امت آهيو ۽ اوهان سيني جو پروردگار هڪ ئي آهي. تنهنڪري توهان سيني کي کپي ته انهيءَ هڪ پروردگار جي بندگي ڪريو.

قرآن حڪيم چوي ٿو ته شروعات ۾ سڀ انسان قدرتي زندگي بسر ڪندا هئا ۽ انهن ۾ نه ڪنهن قسم جو اختلاف هيو نه ڪو جهيڙو. پوءِ ائين ٿيو ته انساني نسل جي گهڻائي ۽ معيشت جي ضرورتن جي وسعت سان طرح طرح جا اختلاف پيدا ٿيا ۽ انهن اختلافن ۽ تفرقي، ظلم ۽ فساد جي صورت اختيار ڪري ورتي. هر گروهه ٻئي گروهه سان نفرت ڪرڻ لڳو ۽ هر زبردست زيردست جا حق ڦٻائڻ لڳو. جڏهن اِها صورتحال پيدا ٿي ته ضروري ٿيو ته انسان ذات جي هدايت ۽ عدل ۽ سچائيءَ جي قيام لاءِ وحي الاهيءَ جي روشني ظاهر ٿئي، تنهنڪري اُها روشني ظاهر ٿي ۽ خدا جي رسولن جي دعوت ۽ تبليغ جو سلسلو قائم ٿيو.

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَّاحِدَةً فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيْمَا اخْتَلَفُوْا فِيْهِ (بقره-213)

"شروعات سڀ انسان هڪ ئي گروهه هئا (پوءِ انهن ۾ اختلاف پيدا ٿيو) پوءِ الله نبين کي مبعوث ڪيو. هُو (نيڪ عملن جي نتيجن جي) خوشخبري ڏيندا ۽ (بدعمليءَ جي نتيجن کان) تنبيهه ڪندا هئا ۽ انهن سان گڏ "الڪتاب" (يعني وحي الاهيءَ جي لکيل ڪتاب جي تعليم) نازل ڪيو، ته جيئن جن ڳالهين ۾ ماڻهو اختلاف ڪرڻ لڳا هئا، انهن ۾ اهو فيصلو ڪندڙ هجي."

قرآن حڪيم حضرت ابراهيم عليه السلام جي شخصيت کان شاهدي ڏياري ٿو ته جهڙيءَ ريت هُو دين حق واري راهه تي سموري انسان ذات لاءِ الله تعاليٰ جي موحدانه پرستش ۽ نيڪ عمليءَ واري زندگيءَ جو مثال هئا، ان کي پنهنجي لاءِ حجت بڻايو.

وَقَالُوْا كُوْنُوْا هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰى تَهْتَدُوْا قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِمَ حَنِيْفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ (البقره-135)

"۽ يهودي چون ٿا ته يهودي ٿي وڃو، هدايت ماڻيندؤ. نصاريٰ چون ٿا ته نصراني ٿي وڃو، هدايت ماڻيندؤ. (اي پيغمبر) تون چئو ته! (الله جي عالمگير هدايت توهان جي انهن گروهه بندين جي پابند نٿي ٿي سگهي) هدايت جي راهه ته اُهائي حنيفي راهه آهي جيڪا ابراهيم جو طريقو هو ۽ هُو مشرڪن مان نه هو."

قرآن حڪيم امت واحده جي تشڪيل لاءِ امت محمديه صلي الله عليه وسلم تي هيءَ ذميداري لاڳو ڪئي ته هُو انسانيت کي معروف (سلامتيءَ جي قدرن) سان بهره ور ڪن ۽ منڪر (هلاڪت جي مظاهر) کان بچائين.

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ (آل عمران 110)

"توهان ڀلاري ۽ ذميداريءَ واري امت آهيو جنهن کي ماڻهن لاءِ ڪڍيو ويو آهي ته توهان ڀلائيءَ جو حڪم ڏيو ٿا ۽ برائيءَ کان روڪيو ٿا ۽ الله تي ايمان آڻيو ٿا."

#

انسان کي زمين تي خليفو بڻائي نيابت الاهي عطا ڪئي وئي آهي. نيابت الاهي جي ذميدارين جو تعلق انسان جي انفرادي زندگيءَ کان وڌيڪ اجتماعي زندگيءَ سان آهي، تنهنڪري قرآن حڪيم انسانن جي اجتماعيت کي قائم رکڻ لاءِ انسانيت ۽ دين جي هيڪڙائيءَ ۽ وحدت کي هر حال ۾ برقرار رکڻ جي تلقين ڪئي آهي.

يَآيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوْا رَبَّكُمُ الَّذِىْ خَلَقَكُمْ مِّنْ نَّفْسٍ وَّاحِدَةٍ وَّخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيْرًا وَّنِسَآءً وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِىْ تَسَآءَلُوْنَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيْبًا (نساءِ-1)

”اي انسانؤ! پنهنجي پروردگار (جي نافرمانيءَ جي نتيجن) کان ڊڄو. اهو پالڻهار جنهن توهان کي اڪيلي جان مان پيدا ڪيو (يعني جهڙيءَ ريت مرد جي نسل مان ڇوڪرو پيدا ٿيندو آهي تہ ڇوڪري بہ پيدا ٿيندي آهي) پوءِ انهن ٻنهي جي نسل مان مردن ۽ عورتن جو وڏو تعداد دنيا ۾ پکيڙيو (۽ مٿن مائٽين ۽ قرابتن جو تمام وڏو دائرو ظاهر ٿيو) پوءِ ڏسو جنهن جي نالي تي هڪٻئي کان (مهر ۽ محبت جو) سوال ڪندا آهيو. قرابت داريءَ جي معاملي ۾ بيپرواهہ نہ ٿي وڃو. يقين رکو تہ الله توهان تي (توهان جي عملن جو) نگهبان آهي.“

قرآن انسانيت جي ان وحدت کي قائم رکڻ لاءِ ايمان جي مرڪزي نڪتن ۽ عمل لاءِ ”المعروف“ ۽ ”المنڪر“ جا تفصيل پڻ بيان ڪيا آهن. معروف عرف مان ورتل آهي جنهن جي معنيٰ سڃاڻڻ آهي.تنهنڪري ”معروف“ اهڙي ڳالهہ تي جيڪا انسانن جي سلامتي ۽ ڪاميابيءَ لاءِ ڄاتل سڃاتل ڳالهہ ۽ مڃيل حقيقت هجي. ”منڪر“ جي معنيٰ انڪار آهي. يعني اهڙي ڳالهہ جنهن مان انساني هلاڪت جي محرڪات ۽ پڌرن مظاهر جو انڪار ڪيو ويو هجي. قرآن نيڪي ۽ برائيءَ لاءِ اهي لفظ ان ڪري اختيار ڪيا تہ هو چوي ٿو تہ دنيا ۾ عقيدن ۽ فڪرن جو ڪيترو بہ اختلاف ڇو نہ هجي، پر ڪجهہ ڳالهيون اهڙيون آهن جن جي سٺي هجڻ تي سڀني کي اتفاق آهي. ديانتداري سٺي ڳالهہ آهي، بدديانتي برائي آهي. ان سان ڪنهن کي بہ اختلاف ڪونهي تہ ماءُ پيءُ جي خدمت، پاڙيسرين سان سهڻو سلوڪ، مسڪينن جي پرگهور، مظلوم جي داد رسي انسان جا سٺا اعمال آهن ۽ ظلم ۽ بدسلوڪي خراب عمل آهن. جڻ تہ اِهي اُهي ڳالهيون ٿيون جن جي سٺائي عام طور تي ڄاتل سڃاتل هجي ۽ جن جي خلاف وڃڻ عام طور تي انڪار ۽ اعتراض جوڳو آهي. دنيا جا سمورا مذهب، دنيا جا سمورا اخلاق، دنيا جون سموريون حڪمتون، دنيا جون سموريون جماعتون ٻين ڳالهين ۾ ڪيترو بہ اختلاف رکنديون هجن، پر جيستائين انهن عملن جو تعلق آهي سڀ هڪ ئي راءِ ۽ خيال رکن ٿا.

قرآن چوي ٿو تہ ان ئي عملي وات کي انسان ذات لاءِ خدا دين قرار ڏنو آهي. اهوئي سڌو ۽ درست دين آهي، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڪوبہ ٽيڏ ۽ خامي ناهي. اهوئي ”دين حنيف“ آهي جنهن جي دعوت حضرت ابراهيم ڏني هئي. انهيءَ جو نالو قرآن جي اصطلاح ۾ ”الاسلام“ آهي. يعني خدا جي مقرر ڪيل قانونن جي فرمانبرداري.

قرآن حڪيم دين لاءِ ”الاسلام“ جو لفظ ان ڪري اختيار ڪيو آهي جو ”الاسلام“ جي معنيٰ ڪنهن کي مڃي وٺڻ ۽ فرمانبرداري ڪرڻ آهي. هُو چوي ٿو تہ دين جي حقيقت ئي اها آهي تہ الله تعاليٰ جيڪو قانون انسان جي سعادت لاءِ مقرر ڪيو آهي ان جي پليءَ پت پوئواري ڪئي وڃي. هُو چوي ٿو تہ اها ڳالهہ فقط انسان لاءِ ئي نہ آهي پر سموري ڪائنات انهيءَ بنياد تي قائم آهي. سڀني جي بقا ۽ قيام لاءِ الله تعاليٰ ڪونہ ڪو عملي قانون مقرر فرمايو آهي ۽ سڀ ان جي اطاعت ڪري رهيا آهن. جيڪڏهن هڪ پَلَ لاءِ بہ ان کان روگرداني ڪئي وڃي تہ ڪائنات جو نظام درهم برهم ٿي وڃي.